

درسنامه
نظریه پردازی علمی اقتصاد اسلامی

تألیف:
حسن آقا نظری

بهار ۱۳۹۱

نظری، حسن آقا، ۱۳۲۸ - .
نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی / حسن آقا نظری. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۸۵.
چهارده، ۲۶۴ ص. (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۱۰۸. اقتصاد؛ ۱۳) (سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)؛ ۱۰۵۱. اقتصاد؛ ۴۰)
بها: ۱۳۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه: ص. [۲۵۳] - ۲۵۹؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
عنوان چاپ اول و دوم کتاب: نظریه‌پردازی اقتصاد اسلامی.
عنوان ویراست سوم: درسنامه نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی.
ج. ۲: ۸۶. ج. ۳ (ویراست دوم): ۹۰. ج. ۴ (ویراست سوم): بهار ۹۱، بها: ۴۲۰۰۰ ریال.
۱. اسلام و اقتصاد. ۲. اسلام و اجتماع. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت). ج. عنوان.
۶ ن ۶ / ن ۲ / ۲۳۰ BP شماره کتابشناسی ملی
۲۹۷/۴۸۳۳
م ۸۵-۱۳۹۶۸

درسنامه نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی

مؤلف: حسن آقا نظری

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسگری

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (شماره انتشار: ۱۰۸؛ اقتصاد: ۱۳)

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) (شماره انتشار: ۱۰۵۱؛ اقتصاد: ۴۰)

حروفچینی و صفحه‌آرایی: اداره چاپ و انتشارات پژوهشگاه

چاپ چهارم (ویراست سوم): بهار ۱۳۹۱

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۴۲۰۰۰ ریال

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۲۱۱۱۱ - ۰۲۵۱ (انتشارات: ۲۱۱۱۳۰۰) - شماره: ۲۸۰۳۰۹۰

ص. پ. ۳۷۱۸۵-۳۷۱۵۱ ● تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نش کوی اُسکو، تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۰۲۶۰۰ و ۰۲۱-۶۶۴۰۲۶۰۰

Website: www.rihu.ac.ir

Email: info@rihu.ac.ir

تهران: بزرگراه جلال آل احمد، تقاطع پل یادگار امام، روبه‌روی پمپ گاز، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)،

تلفن: ۵۲-۰۴۴۳۴۶۲۵۰. شماره: ۴۴۲۴۸۷۷۷ ● تهران: خ انقلاب، خ ابوریحان، ش ۱۰۷ و ۱۰۹ - تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۰۸۱۲۰، شماره: ۶۶۴۰۵۶۷۸

Website: www.samt.ac.ir

Email: info@samt.ac.ir

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

این مسلم است که از نظر اسلامی حل تمام مشکلات و پیچیدگی‌ها در زندگی انسان‌ها تنها با تنظیم روابط اقتصادی به شکل خاصی حل نمی‌شود و نخواهد شد؛ بلکه مشکلات را در کل یک نظام اسلامی باید حل کرد و از معنویت نباید غافل بود که کلید دردهاست.

پیام پژوهش

نیاز گسترده دانشگاه‌ها به منابع و متون درسی با نگرش اسلامی در رشته‌های علوم انسانی، و محدود بودن امکانات مراکز علمی و پژوهشی که خود را موظف به پاسخگویی به این نیازها می‌دانند، ایجاب می‌کند امکانات موجود با همکاری دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی در مسیر اهداف مشترک به خدمت گرفته شود و افزون بر ارتقای کیفی و کمی منابع درسی از دوباره‌کاری جلوگیری به عمل آید.

به همین منظور، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) هجدهمین کار مشترک خود را با انتشار درسنامه نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی به جامعه علمی کشور عرضه می‌کنند.

این اثر به عنوان کتاب درسی در مقطع کارشناسی ارشد و یکی از منابع دکترا برای رشته «اقتصاد» و «اقتصاد اسلامی» تهیه شده است. امید است علاوه بر جامعه دانشگاهی مورد استفاده علاقه‌مندان دیگر نیز قرار گیرد.

در پایان لازم می‌داند از مؤلف گرامی حجت‌الاسلام والمسلمین حسن آقا نظری در تدوین درسنامه نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی سپاسگزاری نماید.

سازمان سمت

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

بسم الله الرحمن الرحيم

علوم انسانی در حکم مجموعه قواعد تنظیم حیات انسان در بخش نرم‌افزاری فرهنگ و تمدن بشری، علوم و معارفی است که به صورت روش‌مند از رفتارها، باورها، نگرش‌ها، احساسات و همه پدیده‌های انسانی معنا دار بحث می‌کند و از مصادیق یقینی آن فلسفه، روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، علوم تربیتی، علوم اقتصادی، علوم سیاسی، مدیریت و حقوق است.

تحول در حوزه‌های علمی، به‌ویژه در علوم انسانی از فرازهای مورد تأکید حضرت امام خمینی (ره) و مطالبات جدی رهبر معظم انقلاب (مدظله) به‌ویژه در سال‌های اخیر است. اهمیت این تحول، ریشه در مطالعات علوم انسانی و نیازهای مترتب بر آن، به‌ویژه رشد و توسعه شتابان دانش و فرهنگ در عرصه جهانی دارد؛ زیرا در آن، از یک‌سو انسان، به عنوان اشرف مخلوقات و از دیگر سو روابط او با دیگران در عرصه بشری مطرح است و از این جهت این علوم بر علوم دیگر تقدم دارد. به‌واقع، رسالت مهم و اساسی این علم، ساختن انسان، پرورش شخصیت و توجه به شأن وجودی او و یک نگاه، رساندن او به سرمنزل مقصود و هدایت به سوی مرتبه انسان کامل است.

ایران اسلامی از بنیان‌های تمدنی غنی و توانمندی‌های فراوانی در درون و برون محیط‌های دانشگاهی و حوزه‌های علمیه برخوردار است و از این جهت، بستری مهیا برای ورود به عرصه‌های علمی و تولید دانش بومی در حوزه‌های علوم انسانی فراهم است. به‌پشتوانه چنین میراث‌گران قدری، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) با حمایت مالی معاونت آموزشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری که رسالت و تکلیف اصلی آن تلاش برای تعمیق و گسترش علوم، معارف و ارزش‌های

انسانی اسلامی و تطابق هرچه بیشتر رشته‌ها و درس‌های دانشگاهی با نیازهای جامعه و کاربردی کردن آنها و تحول در ارتقای علوم انسانی با تقویت جایگاه و منزلت این علم است، زمینه‌های چاپ این اثر را فراهم آورده است.

از استادان، فرهیختگان و صاحب‌نظران ارجمند می‌خواهیم تا با همکاری و راهنمایی‌های ارزشمند خود این معاونت را در جهت نقد کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه علمی یاری فرمایند.

معاونت آموزشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

فهرست مطالب

۱	مقدمه درسنامه
۳	پیشگفتار
۷	راهنمای مطالعه
۸	اهداف کلی کتاب

بخش اول: درآمدی بر امکان نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی

۱۱	مقدمه
۱۱	موضوع علوم اجتماعی
۱۴	نتیجه‌گیری و تحلیل
۱۷	فصل اول: ویژگی‌های مشترک نظریه‌های علمی در علوم اجتماعی - اقتصادی
۱۷	مقدمه
۱۸	۱. تعریف علم
۱۸	۲. ویژگی‌های گزاره‌های علمی
۲۱	۳. معیارهای اعتبار تئوری‌های علمی
۲۲	۳-۱. معیارهای مربوط به تک فرضیه‌ها
۲۵	۳-۲. معیارهای مربوط به مجموعه نظریه‌ها
۲۵	الف) برنامه‌های پژوهشی لاکاتوشی
۲۷	ب) شرایط ابطال یک تئوری براساس برنامه‌های پژوهشی لاکاتوشی
۲۹	ج) نقد اثبات‌گرایان و ابطال‌گرایان
۳۱	۴. رابطه نظریه‌های اجتماعی - اقتصادی با قضاوت‌های ارزشی و ارزش‌ها
۳۲	۴-۱. انتخاب موضوع
۳۳	۴-۲. انتخاب متغیرها و فرضیات
۳۴	۴-۳. انتخاب روش

۳۴ ۴-۴. انتخاب اهداف و وسایل
۳۷ ○ خلاصه فصل
۳۸ ○ پرسش‌های فصل
۳۹ ○ منابعی برای مطالعه بیشتر
۴۰ فصل دوم: تفاوت علوم اجتماعی - اقتصادی و علوم طبیعی
۴۱ مقدمه: ماهیت رفتارهای اقتصادی
۴۴ ۱. تفاوت علم اقتصاد با علوم طبیعی
۴۶ ۱-۱. اختلاف علوم طبیعی و علم اقتصاد از نظر موضوع
۴۷ ۲-۱. پیشینه‌های هدایت‌کننده
۴۸ ۳-۱. درون‌تفهیمی و بیرون‌تفهیمی (نظریه هایک)
۵۱ ۴-۱. تفاوت کارکردی روش تجربی در علوم انسانی و طبیعی
۵۱ الف) تأثیرپذیری نظریات علمی در علوم انسانی از اعتباریات (اطلاق علوم طبیعی و نسبت علوم انسانی به واسطه اختلاف قلمرو کاربرد روش تجربی)
۵۴ ب) تفاوت نقش روش تجربی در پدیده‌های طبیعی و پدیده‌های اجتماعی
۵۴ ○ خلاصه فصل
۵۶ ○ پرسش‌های فصل
۵۷ ○ منابعی برای مطالعه بیشتر
۵۸ فصل سوم: جایگاه اعتباریات در حیات اجتماعی - اقتصادی
۵۸ مقدمه
۶۵ ۱. ماهیت اعتبار
۶۷ ۲. قلمرو کلی اعتبار در رفتارهای اجتماعی - اقتصادی
۶۹ ۳. تأثیرپذیری رفتارهای اجتماعی - اقتصادی از امور اعتباری
۷۰ ۴. تأثیرپذیری نظریات علمی توجیهات بهره، از ماهیت اعتباری بهره
۷۳ ○ خلاصه فصل
۷۴ ○ پرسش‌های فصل
۷۴ ○ منابعی برای مطالعه بیشتر
۷۶ فصل چهارم: خاستگاه علم اقتصاد اسلامی
۷۶ مقدمه
۷۷ ۱. بخش اعتباری مشترک و بخش اعتباری خاص آموزه‌های اسلامی
۷۷ ۱-۱. بخش اعتباری مشترک جامعه‌های بشری در حوزه اقتصاد
۷۸ ۲-۱. بخش اعتباری خاص آموزه‌های اسلامی در حوزه اقتصاد
۸۰ ۲. تأثیر بخش اعتباری اقتصاد جامعه بر بخش واقعی آن

۸۰	۱-۲. ایجاد نقدینگی
۸۱	۲-۲. تسریع جریان مبادلات
۸۱	۳-۲. رشد تولید و شکوفایی توسعه در جامعه
۸۲	۴-۲. تورم
۸۲	۵-۲. سلطه ناشر پول
۸۳	۶-۲. توزیع مجدد درآمدها
۸۴	۳. هماهنگی و ناهماهنگی میان دو بخش اعتباری و واقعی در اقتصاد جامعه
۸۵	۴. چگونگی ارتباط میان علم اقتصاد و آموزه‌های اسلامی
۸۷	۱-۴. رابطه آموزه‌های اسلامی با علم اقتصاد
۸۷	۲-۴. رابطه علم اقتصاد با آموزه‌های دینی
۸۹	○ خلاصه فصل
۹۰	○ پرسش‌های فصل
۹۱	○ منابعی برای مطالعه بیشتر
۹۲	فصل پنجم: موضوع علم اقتصاد اسلامی
۹۲	مقدمه
۹۳	۱. ویژگی‌های موضوع علم اقتصاد اسلامی
۹۳	۱-۱. معیار تمایز علم اقتصاد اسلامی از دیگر علوم انسانی
۹۴	۲-۱. کلی بودن موضوع علم اقتصاد اسلامی
۹۷	۲. تعریف موضوع علم اقتصاد اسلامی
۹۸	۱-۲. نظم حاکم بر رفتارهای اقتصادی
۹۹	۲-۲. نظم حاکم بر پدیده‌های اقتصادی
۹۹	۳-۲. تأثیرپذیری از آموزه‌های اسلامی
۹۹	۴-۲. تبیین نظم حاکم بر رفتارها و پدیده‌های اقتصادی
۱۰۰	۵-۲. رابطه میان موضوع علم اقتصاد اسلامی و تعیین روش تحقیق درباره آن علم
۱۰۲	○ خلاصه فصل
۱۰۳	○ پرسش‌های فصل
۱۰۳	○ منابعی برای مطالعه بیشتر
۱۰۴	فصل ششم: نظریه‌های اقتصاد اسلامی
۱۰۴	مقدمه
۱۰۴	۱. مبانی فلسفی - ارزشی نظریه‌های اقتصاد اسلامی
۱۰۴	۱-۱. مبانی فلسفی (جهان بینی) اقتصاد اسلامی
۱۰۵	۲-۱. مبانی ارزشی اقتصاد اسلامی
۱۰۶	۲. تفاوت اساسی میان نظریه‌پردازی در حوزه مکتب اقتصادی اسلام و علم اقتصاد اسلامی

۱۰۷ امکان ارائه نظریه‌های علمی اقتصاد اسلامی
۱۰۸ نتیجه نهایی
۱۰۹ خلاصه فصل
۱۱۰ پرسش‌های فصل
۱۱۰ منابعی برای مطالعه بیشتر
۱۱۱ فصل هفتم: بررسی و نقد نظریات برخی متفکران اقتصاد اسلامی درباره علم اقتصاد اسلامی
۱۱۱ مقدمه
۱۱۲ ۱. چگونگی تدوین علم اقتصاد اسلامی از نظر شهید صدر و بررسی آن
۱۱۲ ۱-۱. تطبیق مکتب اقتصادی اسلام
۱۱۳ ۲-۱. اصول افتراضی
۱۱۶ بررسی نظریه شهید صدر
۱۱۹ ۲. نظریه دکتر منذر قحف
۱۱۹ ۱-۲. اسلام و اقتصاد
۱۲۱ ۲-۲. نظام اقتصادی
۱۲۲ عناصر نظام اقتصاد اسلامی
۱۲۳ الف) مبانی فلسفی نظام اقتصاد اسلامی
۱۲۳ ب) اصول عام و اهداف نظام اقتصاد اسلامی
۱۲۴ ج) قواعد رفتارهای اقتصادی
۱۲۵ ۳-۲. علم تحلیل اقتصاد اسلامی
۱۲۶ ۴-۲. نقد و بررسی نظریه منذر قحف
۱۲۶ الف) امتیازهای نظریه او
۱۲۷ ب) نقد نظریه منذر قحف
۱۲۹ خلاصه فصل
۱۳۰ پرسش‌های فصل
۱۳۱ منابعی برای مطالعه بیشتر

بخش دوم: روش نظریه‌پردازی اقتصاد اسلامی

۱۳۶ فصل اول: بررسی اجمالی تأثیر پوزیتیویسم بر مباحث روش‌شناختی علم اقتصاد و نقد آن
۱۳۶ مقدمه
۱۳۷ ۱. پوزیتیویسم در قالب اثبات‌پذیری و ابطال‌پذیری
۱۳۹ ۱-۱. نقد نظریه مشاهده، نقطه شروع پیدایش فرضیه (تئوری)
۱۴۰ ۲-۱. نقد اثبات‌گرایی براساس روش تجربه
۱۴۱ ۲. تفاوت دو نظریه اثبات‌پذیری و ابطال‌پذیری

۱۴۲	۳. نقد نظریه ابطال‌پذیری
۱۴۴	۴. روش‌شناسی فریدمن
۱۴۵	۱-۴. دیدگاه فریدمن درباره شکل‌دهی تئوری براساس فروض غیر واقع‌گرایانه
۱۴۶	۲-۴. آزمون فرضیه، براساس واقعی بودن فروض آن
۱۴۶	۳-۴. ابزارگرایی فریدمن در مورد تئوری‌های علمی
۱۴۷	۴-۴. نقد نظریه فریدمن
۱۴۹	۵-۴. تحقیق نهایی (تأییدپذیری قضایای علمی)
۱۵۱	○ خلاصه فصل
۱۵۲	○ پرسش‌های فصل
۱۵۳	○ منابعی برای مطالعه بیشتر
۱۵۴	فصل دوم: روش نظریه‌پردازی مکتب اقتصاد اسلامی
۱۵۴	مقدمه
۱۵۶	روش نظریه‌پردازی مکتب اقتصاد اسلامی
۱۵۶	۱. روش نظریه‌پردازی مکتب اقتصادی اسلام براساس احکام ثابت
۱۶۰	۲. احکام حکومتی و نقش آن در نظریه‌پردازی مکتب اقتصاد اسلامی (احکام متغیر)
۱۶۱	۱-۲. حوزه پیدایش احکام حکومتی
۱۶۲	۲-۲. منشأ پیدایش احکام حکومتی
۱۶۴	۳-۲. مبنای احکام حکومتی (تشخیص مصلحت)
۱۶۵	۱-۳-۲. مصلحت‌سنجی در اجرای احکام ثابت
۱۶۵	۲-۳-۲. تشخیص مصلحت در پیدایش احکام حکومتی
۱۶۷	۴-۲. منابع تشخیص مصلحت
۱۷۰	۵-۲. ملاک‌های تعیین اهم و مهم
۱۷۱	۶-۲. ضرورت کارشناسی
۱۷۲	۷-۲. نقش احکام حکومتی در نظریه‌پردازی مکتب اقتصاد اسلامی
۱۷۴	○ خلاصه فصل
۱۷۴	○ پرسش‌های فصل
۱۷۵	○ منابعی برای مطالعه بیشتر
۱۷۶	فصل سوم: روش نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی
۱۷۶	مقدمه
۱۷۷	۱. تبیین مفاهیم
۱۷۷	۱-۱. علم
۱۷۸	الف) مجموعه‌ای از قضایای سازمان‌یافته بر یک محور (اعم از کلی و جزئی)
۱۷۸	ب) قضایای کلی درباره موضوع واحد

۱۷۸	ج) مجموعه‌ای از گزاره‌های حقیقی نظم‌یافته بر محور یک موضوع
۱۷۹	د) مجموعه گزاره‌های کلی حاصل از روش تجربی
۱۷۹	ه) مجموعه قضایای کلی حاصل از تعامل دو روش تجربی و قیاس
۱۸۱	۲-۱. مفهوم نظریه
۱۸۲	۳-۱. اقتصاد اسلامی
۱۸۲	الف) حقوق اقتصاد اسلامی
۱۸۳	ب) مکتب اقتصاد اسلامی
۱۸۳	ج) علم اقتصاد اسلامی
۱۸۴	۲. ویژگی‌های روش علمی
۱۸۴	۱-۲. تفکیک دو مرحله تدوین تئوری و داوری
۱۸۵	۲-۲. نگاه تک‌بعدی روش تجربی
۱۸۶	۳. تکوین نظریه علمی اقتصادی
۱۸۷	۱-۳. ویژگی‌های مسئله
۱۸۷	الف) آشنایی علمی با مسئله مورد نظر
۱۸۷	ب) تعیین وجه سؤال (جایگاه سؤال)
۱۸۸	۲-۳. تدوین فرضیه
۱۸۹	۴. استناد فرضیه به اسلام
۱۹۰	۵. تأییدپذیری نظریه علمی
۱۹۱	۶. نمونه‌های پردازش نظریه علمی اقتصاد اسلامی
۱۹۳	○ خلاصه فصل
۱۹۴	○ پرسش‌های فصل
۱۹۵	○ منابعی برای مطالعه بیشتر

بخش سوم: تطبیق روش نظریه‌پردازی علمی بر مورد تقاضا و جایگزینی نرخ سود سرمایه به جای نرخ بهره

۲۰۰	فصل اول: نظریه تقاضا و بازنگری آن براساس آموزه‌های اسلامی
۲۰۰	مقدمه
۲۰۱	۱. پیش‌فرض‌های نظریه تقاضا در علم اقتصاد
۲۰۳	۱-۱. مطلوب بودن کالاها و خدمات
۲۰۳	۲-۱. اشباع‌ناپذیری
۲۰۴	۳-۱. انحصار عامل تأثیرگذار بر درآمد
۲۰۵	۴-۱. انتقال رجحان
۲۰۵	۵-۱. کاهنده بودن نسبت جانشینی کالاها

۲۰۶	۲. نظریات اقتصاددانان مسلمان پیرامون نظریه تقاضا
۲۰۷	۱-۲. نظریه منور اقبال
۲۰۷	۲-۲. نظریه سید عقیل
۲۰۸	۳-۲. نظریه منذر قحف
۲۰۹	۴-۲. نظریه فهیم خان
۲۰۹	الف) ضروریات
۲۰۹	ب) احتیاجات
۲۱۰	ج) رفاهیات
۲۱۲	۳. نظریه تقاضا براساس آموزه‌های اسلامی
۲۱۳	۱-۳. تمایلات و مطلوبیت
۲۱۳	۲-۳. توانمندی مصرف‌کننده
۲۱۳	۴. تأثیرپذیری حوزه مطلوبیت از شناخت آن
۲۱۵	۱-۴. گستره مصرف (توسعه مطلوبیت نسبت به نیازهای معنوی)
۲۱۶	۲-۴. مصارف واجب (مصارف شخصی و اجتماعی)
۲۱۷	۳-۴. محدودیت‌های مصرف (مصارف ممنوع)
۲۱۵	۱. اسراف
۲۱۸	۲. تبذیر
۲۱۹	۵. تأثیرپذیری نظریه مصرف از جهت توانمندی
۲۲۰	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۲۲۲	○ خلاصه فصل
۲۲۳	○ پرسش‌های فصل
۲۲۴	○ منابعی برای مطالعه بیشتر
۲۲۵	فصل دوم: نظریه جایگزینی سود سرمایه به جای نرخ بهره
۲۲۶	مقدمه
۲۲۶	ضرورت نظام مالی
۲۲۷	۱. امتیازهای نظریه جایگزینی سود سرمایه به جای نرخ بهره
۲۲۷	۱-۱. نظام وام‌دهی منشأ وابستگی مالی به دیگران
۲۲۸	۱-۲. افزایش زمینه سرمایه‌گذاری و اشتغال در نظام مشارکت در سود در مقایسه با نظام بهره
۲۳۰	۱-۳. عدم تعادل بدهی و دارایی نظام مالی مبتنی بر بهره
۲۳۰	۱-۴. توزیع عادلانه احتمال خسارت
۲۳۱	۱-۵. گستردگی توزیع تسهیلات در نظام مشارکت سود و محدودیت آن در نظام بهره
۲۳۳	۱-۶. همسویی منافع صاحبان وجوه و سرمایه‌گذاران، زمینه رشد خلاقیت
۲۳۴	۱-۷. رابطه بهره با عدم ثبات اقتصادی
۲۳۵	۲. چالش‌های نظریه جایگزینی نرخ سود سرمایه به جای نرخ بهره

۲۳۵	۱-۲. تعیین سود سرمایه مشتق از بخش واقعی
۲۳۶	الف) تفکیک قلمرو فقه و اقتصاد
۲۳۸	ب) مبنای فقهی امام خمینی(ره) در مورد قراردادهای شکلی (صوری)
۲۳۹	راه حل چالش اول
۲۴۰	۲-۲. تأخیر بازپرداخت بدهی‌ها و پیامدهای منفی آن
۲۴۱	راه حل چالش دوم
۲۴۲	۳-۲. اشتقاق نرخ سود بانک‌های اسلامی از نرخ‌های بهره بین‌المللی
۲۴۳	راه حل چالش سوم
۲۴۳	۴-۲. مخاطره اخلاقی
۲۴۴	راه حل چالش چهارم
۲۴۶	۵-۲. فقدان زیرساخت‌های نهادی مناسب
۲۴۷	الف) وجود اطلاعات نامتقارن
۲۴۷	ب) هزینه‌های مربوط به کنترل و نظارت
۲۴۷	ج) انتخاب معکوس
۲۴۸	راه حل چالش پنجم
۲۴۸	۶-۲. تأمین مالی دولت
۲۴۹	راه حل چالش ششم
۲۴۹	نتیجه
۲۵۰	○ خلاصه فصل
۲۵۲	○ پرسش‌های فصل
۲۵۲	○ منابعی برای مطالعه بیشتر
۲۵۳	منابع و مآخذ
۲۶۱	نمایه

مقدمه درسنامه

کتاب نظریه پردازی علمی اقتصاد اسلامی (ویراست دوم) با اصلاحات و تغییرات ساختاری زیر به عنوان درسنامه نظریه پردازی علمی اقتصاد اسلامی جهت متن درسی، در اختیار مراکز علمی اقتصاد قرار می‌گیرد.

الف) ارائه راهنمای مطالعه و اهداف کلی کتاب در اول کتاب؛

ب) افزودن اهداف کلی، اهداف رفتاری و کلیدواژه‌ها به اول هر فصل؛

ج) افزودن خلاصه فصل، پرسش‌های فصل و منابع جهت مطالعه بیشتر در آخر هر فصل؛

د) بازنگری مباحث فصل دوم در مورد تفاوت میان دو حوزه علوم اجتماعی - اقتصادی و علوم طبیعی.

حسن آقا نظری

قم - زمستان ۱۳۹۰

پیشگفتار

در سال‌های اخیر اقبال گسترده‌ای از سوی کشورهای اسلامی به‌ویژه محققان اقتصادی، به مقوله اقتصاد اسلامی به وجود آمده است. از سوی دیگر، اندیشمندان غربی نیز با کنجکاوی و دیرباوری نسبت به امکان و توانایی اقتصاد اسلامی تا حدودی در این زمینه تحقیقاتی انجام داده‌اند. بیشتر تحقیقات انجام‌گرفته در سطح مسائل اقتصادی است و کمتر به روش و متدولوژی این مسائل پرداخته‌اند. از این رو این نوشتار، مراحل مختلف روش نظریه‌پردازی را با توجه به آموزه‌های اسلامی تحقیق نموده است.

نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی مانند هر نظریه‌پردازی دیگری فرایندی را دنبال می‌کند. نقطه شروع این فرایند، سؤال از امکان نظریه‌پردازی علمی، با توجه به آموزه‌های اسلامی، درباره اقتصاد است و آنگاه که این امکان به‌طور منطقی به اثبات رسید، بار دیگر زمینه این سؤال فراهم می‌آید که «روش این نظریه‌پردازی چیست و چگونه می‌توان با توجه به این آموزه‌ها، نظریه‌پردازی علمی کرد؟» پس از تبیین این روش، طبیعی است که تطبیق آن در مرحله تئوریک، مرهون بازنگری مسائل اساسی علم اقتصاد در چارچوب روش یادشده است؛ از این رو، دست‌کم برای نمونه عینی باید یکی از مسائل اقتصاد خرد و کلان در چارچوب این روش به گونه‌ای تحقیق شود که هم از ویژگی‌های نظریه علمی برخوردار بوده و هم به آموزه‌های اسلام درباره اقتصاد، استناد قابل قبولی داشته باشد. نگارنده در واقع اندیشه نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی را به عنوان یک دغدغه اصلی در قالب سه بخش مرتبط با یکدیگر طراحی نموده است:

بخش اول: اثبات امکان نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی؛

بخش دوم: روش نظریه‌پردازی نظریات علمی اقتصاد اسلامی؛

بخش سوم: تطبیق روش نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی بر مورد تقاضا و نرخ سود سرمایه.

نکته شایان توجه این است که بخش اول، که مبنای این اندیشه است، اهمیت ویژه‌ای دارد، زیرا از یک طرف با موضوع فلسفی اعتباریات بعدالاجتماع و از طرف دیگر، با مسئله اقتصادی تأثیربخش اعتباری اقتصاد جامعه بر بخش واقعی آن ارتباط دارد و در واقع، هم از بحث اعتباریات بعدالاجتماع در فلسفه و هم از موضوع تأثیربخش اعتباری اقتصاد جامعه بر بخش واقعی آن، که از مباحث سرنوشت‌ساز فلسفه علم اقتصاد است، بهره‌جسته است.^۱ بر همین اساس بخش نخست را با بحث تأثیر عوامل کمی و کیفی بر رویدادهای اقتصادی - اجتماعی به عنوان مقدمه و زمینه‌ساز مباحث بعدی آغاز کرده‌ایم. ویژگی‌های نظریه‌های علمی در علوم اجتماعی - اقتصادی، فصل اول این بخش را شکل می‌دهد. اما اینکه آیا میان دو حوزه علوم اجتماعی - اقتصادی و علوم طبیعی تفاوتی هست یا نه، در فصل دوم با عنوان: وجود تمایز میان دو حوزه علوم اجتماعی - اقتصادی و علوم طبیعی، به این مسئله پرداخته شده است. این فصل بستر مناسبی را برای موضوع جایگاه اعتباریات و تأثیر آنها در حیات اجتماعی - اقتصادی در فصل سوم آماده می‌کند. فصل سوم خود نیاز به بحث در موضوع خاستگاه و منشأ پیدایش علم اقتصاد اسلامی را در فکر و ذهن دانشجو ایجاد می‌کند. فصل چهارم در پاسخ به این نیاز تدوین شده است. در ادامه این سیر مطالعاتی و پلکانی؛ مبحث فصل پنجم با موضوع علم اقتصاد اسلامی و به عنوان محور منظومه معرفتی علم اقتصاد ضروری به نظر می‌آید. و سرانجام با هدف نتیجه‌گیری از مباحث گذشته، در فصل ششم، بحث امکان نظریه‌پردازی در مکتب اقتصاد اسلامی و علم اقتصاد اسلامی برای مخاطب به تصویر کشیده شده است. فصل آخر این بخش نیز به نقد نظریات برخی متفکران اقتصاد اسلامی درباره کیفیت تدوین علم اقتصاد اسلامی، اختصاص دارد.

بخش دوم، روش نظریه‌پردازی را کاوش می‌کند. از این رو در فصل اول، روش پوزیتیویسم و تأثیرهای مختلف آن بر مباحث روش‌شناختی علم اقتصاد به صورت فشرده و درنهایت، تحقیق‌نهایی در این باره پژوهش شده است. در فصل دوم نیز روش نظریه‌پردازی مکتب اقتصاد اسلامی براساس احکام ثابت و متغیر و در فصل سوم روش نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی بحث و بررسی شده است.

۱. در ادبیات نظریه‌پردازی علمی و روش‌شناختی به زبان فارسی کمتر به پیوند منطقی میان مباحث فلسفی و فلسفه علم اقتصاد پرداخته شده است. پیوندی که مبنای تدوین علوم اجتماعی - اقتصادی براساس اندیشه‌های اسلامی قرار می‌گیرد.

بخش سوم به هدف الگویی برای کسب مهارت لازم در به‌کارگیری مباحث نظری دو بخش قبل و تطبیق روش نظریه‌پردازی علمی ارائه شده است. از این‌رو در فصل نخست این بخش، یکی از مسائل مهم اقتصاد خرد به عنوان نظریه تقاضا براساس آموزه‌های اسلامی بازنگری می‌شود و تحلیلی معرفت‌شناختی از مطلوبیت را به دانشجویان تعلیم می‌دهد. در فصل دوم یکی از مسائل اقتصاد کلان در قالب بررسی نظریه جایگزینی سود سرمایه به جای نرخ بهره پژوهش می‌شود، به این امید که این گام، آخرین گام نباشد و دیگر اندیشه‌ورزان عرصه علوم اجتماعی - اقتصادی جریان پرنشیب و فراز تولید نظریات علمی را در حوزه رویدادهای اجتماعی - اقتصادی ادامه دهند.

کتاب حاضر در تداوم بحث‌های اقتصاد اسلامی است که دانشجو در طول دوره کارشناسی با آن آشنا شده است. بنابراین، دانشجوی کارشناسی ارشد پیش از خواندن این کتاب و محقق دوره دکتری قبل از استفاده از بخش سوم، به عنوان الگو و مهارت‌افزایی؛ باید از تسلط ابتدایی بر آموزه‌های اقتصاد اسلامی اطمینان داشته باشد. در عین حال سعی شده است در ارائه مباحث به گونه‌ای عمل شود که مطالب و تحلیل‌های موجود با خواندن کتاب حاضر برای دانشجو کافی و قابل فهم باشد. در ضمن، در تدوین کتاب تسلسل و پیوستگی مباحث رعایت شده است؛ لذا فصل‌های کتاب باید با همین ترتیب آموخته شوند.

در پایان بر خود لازم می‌دانم از بزرگوارانی که در ویراست اول کتاب با نظریات خود زمینه غنی‌تر شدن این اثر را فراهم کرده‌اند، از جناب استاد آیت‌الله مصباح یزدی، که بحث احکام حکومتی را ملاحظه و نظریات ارزنده خود را ارائه فرمودند؛ از استاد دکتر احمدی که به تقاضای اینجانب همه فصل‌های کتاب را با دقت مطالعه کردند و ملاحظات و اصلاحات کارسازی را خاطر نشان ساختند؛ از جناب آقای دکتر حسین عیوضلو که پیش‌نویس مقدمه و فصل اول از بخش اول را تدوین نمودند؛ از اعضای گروه اقتصاد پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، حجج‌الاسلام آقایان: حسینی، لشکری و محمدحسین کرمی و آقایان دکتر شریف‌آزاده، دکتر عسکری، دکتر زاهدی وفا و حجت‌الاسلام دکتر سیدکاظم رجایی، که با حوصله و دقت این مکتوب را مطالعه و اظهار نظر فرمودند؛ همچنین از حجت‌الاسلام سیدحمید جوشقانی که در تدوین این درسنامه اینجانب را یاری نمودند، تشکر و قدردانی کنم.

راهنمای مطالعه

کتاب در سنامه نظریه پردازی علمی اقتصاد اسلامی مربوط به رشته اقتصاد است. بخش اول و دوم شامل مباحث نظری و ویژه مقطع کارشناسی ارشد است. بخش سوم به عنوان الگویی برای کسب مهارت لازم در نظریه پردازی اقتصاد اسلامی برای دانشجوی دوره دکتری و پژوهشگران اقتصاد اسلامی پیش بینی شده است. این نوشتار در دو واحد تدریس می شود. پیش از مطالعه کتاب لازم است دانشجویان چند نکته مهم را در نظر داشته باشند؛ فرایند یادگیری جریانی است که با حضور در کلاس و ارائه استاد شروع نمی شود؛ بلکه خود دانشجو با مراجعه به دیگر منابع آموزشی (کتاب، CD، نوار و...) حرکت فراگیری را شروع می کند. با توجه به اینکه ساعت های حضور در کلاس محدود است؛ لازم است دانشجو پیش از حضور در کلاس؛ فصل مربوط را مطالعه کرده و موارد مبهم را یادداشت کند و با طرح آنها در کلاس اشکالات خود را برطرف نماید (البته برای عمق بخشی به مطالعات، دانشجو می تواند از روش یادداشت برداری از رؤوس مطالب و ارائه آن به چند دانشجوی دیگر از همان کلاس، قبل از کلاس درس کمک بگیرد).

کتاب پیش رو از سه بخش و مجموعاً دوازده فصل تشکیل شده است. یادگیری کامل کتاب نیازمند آن است که از قبل برنامه زمان بندی شده برای مطالعه این کتاب داشته باشید. معمولاً هر نیم سال تحصیلی چهار ماه است. بنابراین در هر ماه تقریباً $\frac{1}{4}$ مطالب کتاب را می توان با مطالعه مؤثر پوشش داد.

در مطالعه این کتاب موارد ذیل را رعایت نمایید:

۱. در آغاز به هدف های آموزشی کتاب توجه کنید تا به موضوع کتاب و آنچه که پس از مطالعه کتاب باید به آن رسید آگاهی یابید؛
۲. مطالعه هدف های کلی و رفتاری قبل از مطالعه هر فصل باعث حساسیت فرد نسبت به نکات محوری فصل می شود؛

۳. برای مطالعه اثربخش کتاب، نخست مطالب هر فصل را یک‌بار سریع مطالعه کنید و بار دوم با دقت و زمانی طولانی‌تر آن را بخوانید. با توجه به هدف‌های کلی نکات اساسی درس را یادداشت کنید. مطالبی را که متوجه نشده‌اید؛ برای رفع اشکال در کلاس طرح نمایید؛
۴. در پایان هر فصل چند سؤال برای خودآزمایی ارائه شده است. تلاش برای جوابگویی به این تمرین‌ها در یادگیری مطالب و تحقق اهداف کلی و رفتاری مهم است. در صورت برخورد با مشکل، بخش‌های مربوط به سؤال را دوباره مرور کنید؛
۵. پس از فراگیری هر مبحث و هر فصل به بحث بعد از آن بپردازید؛ زیرا هر فصل ادامه منطقی فصل قبل است.

اهداف کلی کتاب

- در این کتاب سعی بر آن است تا خواننده با موارد و موضوعات ذیل آشنا شود:
- ویژگی نظریه‌های علمی در علوم اجتماعی - اقتصادی؛
 - منشأ پیدایش علم اقتصاد اسلامی؛
 - موضوع علم اقتصاد اسلامی؛
 - امکان نظریه‌پردازی در مکتب اقتصاد اسلامی و علم اقتصاد اسلامی؛
 - روش نظریه‌پردازی در مکتب اقتصاد اسلامی؛
 - روش نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی؛
 - تطبیق این روش بر مورد تقاضا و جایگزینی نرخ سود به جای نرخ بهره، به عنوان الگوی عینی به‌کارگیری آن نسبت به دیگر مسائل علم اقتصاد.

بخش اول

درآمدی بر امکان نظریه پردازی علمی اقتصاد اسلامی

- فصل اول: ویژگی‌های مشترک نظریه‌های علمی در علوم اجتماعی - اقتصادی
- فصل دوم: تفاوت میان دو حوزه علوم اجتماعی - اقتصادی و علوم طبیعی
- فصل سوم: جایگاه اعتباریات در حیات اجتماعی - اقتصادی
- فصل چهارم: خاستگاه علم اقتصاد اسلامی
- فصل پنجم: موضوع علم اقتصاد اسلامی
- فصل ششم: نظریه‌های اقتصاد اسلامی
- فصل هفتم: بررسی و نقد نظریات برخی متفکران اقتصاد اسلامی درباره علم اقتصاد اسلامی

مقدمه

موضوع علوم اجتماعی

موضوع علوم اجتماعی اساساً شناخت و تفسیر پدیده‌ها و رفتارهای اجتماعی و به بیان دیگر، تبیین روابط علت و معلولی و پیش‌بینی روند حرکت و تحول پدیده‌های اجتماعی است. اساساً موضوع علوم طبیعی و تجربی شناخت عینیت خارجی جهان طبیعت است که دارای ابعاد مختلفی است و هر یک از شاخه‌های علم به شناسایی بعد خاصی از آن می‌پردازند؛ لکن پدیده‌های اجتماعی در تصمیم‌ها و اعمال افراد یا گروه‌ها و سازمان‌ها و نهادهای اجتماعی و اقتصادی بروز می‌یابند و به همین دلیل به‌طور متمایزی با پدیده‌های طبیعی که موضوع بحث علوم طبیعی هستند متفاوت‌اند.

نظریه‌پردازان علوم اجتماعی در تفسیر تفاوت‌های ماهوی پدیده‌های اجتماعی و طبیعی به موارد زیر اشاره کرده‌اند:

۱. تأثیر اراده و اختیار: داده‌های مورد بحث در علوم انسانی و اجتماعی مربوط به رفتارها و کردارهای انسانی است که با آگاهی و اختیار از انسان سر می‌زند. این رفتارها اغلب دارای ماهیت اختیاری و آگاهانه‌اند، نه جبری و کورکورانه. کردارها و رفتار انسان‌ها همواره تابع اراده و انتخاب افراد انسانی است و با تغییر پیش‌بینی‌ها و آگاهی‌های آنان، روابط و نتایج حاصل از این رفتارها نیز تغییر می‌کند. اراده و آگاهی انسان‌ها نیز تحت تأثیر علل مختلف‌اند، اما تأثیرپذیری مطلق نیست و همواره عنصر آزادی عمل و انتخاب وجود دارد.^۱

۱. ر.ک: دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، مبانی اقتصاد اسلامی، ص ۱۳ و ۱۴.

۲. هدفدار و غایی بودن رفتارهای بشر: ایده‌ها، افکار، اندیشه‌ها و انگیزه‌ها از جمله عوامل اصلی در شکل‌گیری تصمیمات اجتماعی و انسانی‌اند. در شرایط آزاد، عامل اصلی در تحریک انسان و صدور کردار از او، ایده و هدف او است و افعال انسان‌ها بدون انگیزه و هدف نیست. مرحوم علامه طباطبایی (ره) می‌نویسند:

«غرض فعل در کارهای اختیاری، اثر مناسبی است که در منتهی‌الیه فعل (حرکت مخصوص فاعل) قرار گرفته و هم‌مرز فعل است و کمالی است که نقص فاعل را رفع و او را تکمیل می‌کند».^۱ به‌طور مثال، سیری همچنان که رابطه‌ای با تغذیه دارد، رابطه دیگری نیز با ما دارد؛ زیرا حاصل خوردن، کمالی است که نقص وجودی ما را تکمیل و نیازمندی‌های ما را رفع می‌کند.

آلن راین فیلسوف برجسته می‌نویسند:

فیلسوفان یونانی، از قبیل ارسطو، که مدافع تفسیرهای غایی و هدفدار بودند، آدمیانی ساده لوح نبودند؛ زیرا حقیقتی است بدیهی که فقط آدمیان‌اند که می‌توانند بگویند هدف و عزمشان در کارها چیست. پدیدارهای دیگر طبیعی چنین رفتار هدفدارانه‌ای ندارند. لاجرم در آنها باید فقط در پی کشف رشته‌های علی و معلولی، یعنی نظم‌های مشهود بیرونی بود و در واقع طور دیگری هم نمی‌توان درباره آنها گمان برد. حال که فیزیک و شیمی مسائل خود را فقط در قالب رشته‌هایی از علل و معلولات تبیین می‌کنند، دلیل نمی‌شود که گمان بریم تفسیر رفتارهای انسانی را هم باید در همین مقولات محصور و محبوس کنیم. چنین کاری مایه ویران کردن و تهی ساختن علم از محتواست.^۲

۳. تأثیر ایدئولوژی و فرهنگ: رفتارهای انسانی در اثر تصمیم‌ها و انتخاب‌های انسان‌ها به صورت فردی یا گروهی، یا تأثیر نهادها صورت می‌گیرند و بی‌تردید هر یک از این تصمیم‌ها تحت تأثیر ایدئولوژی و فرهنگ غالب جامعه‌اند و با تغییر آنها رفتارها نیز تغییر می‌یابند.

۴. بی‌شمار بودن عوامل تأثیرگذار: عوامل گوناگونی در تشکیل رفتارها و پدیده‌های اجتماعی دخیل‌اند. در هر لحظه هزاران تصمیم اجتماعی و اقتصادی در هر جامعه گرفته می‌شود که عوامل بسیار زیادی در اتخاذ تصمیم هر یک از افراد وجود دارد. به‌طور مثال، رأی دادن و یا رأی ندادن به کسی، تحت تأثیر عوامل بسیار زیادی است. به همین ترتیب، اعتقاد به کارایی

۱. رک: شریف آزاده، «مبانی نظریه پردازی در اقتصاد اسلامی»، اقتصاد و مدیریت، ج ۲، ص ۱۳۵.

2. Ryan, *The Philosophy of social sciences*, p.141.

نظام بانکی برای سپرده‌گذاری، تحت تأثیر عوامل بسیار زیادی است که فرد تجربه کرده است. در عوض، پدیده‌هایی نظیر سبزی برگ درخت یا منبسط شدن سیم‌های مسی تیرهای برق در اثر حرارت خورشید، پدیده‌هایی هستند که فقط یک علت برای وقوع دارند.

۵. احساس مشترک: مزیت محقق علوم اجتماعی: انسان‌ها از یک‌سو معرفت به اول شخص دارند که به عنوان انسان، احساسات و عواطف دیگران را درک می‌کند و می‌تواند خود را به جای آنان قرار دهد و همدلی داشته باشد؛ از سوی دیگر، معرفت به سوم شخص دارند و می‌توانند از طریق روش‌های تأکیدشده در علوم طبیعی — مشاهده، تجربه و تعقل — به آن دست یابند. اما پژوهشگران علوم طبیعی، به‌عنوان مشارکت‌کننده در ایجاد پدیده، معرفت اول شخص ندارند؛ زیرا نمی‌توانند تصور کنند که اتم یا مولکول‌بودن چه معنایی دارد.

فريتز مکلاپ در مقاله «عقدۀ حقارت علوم اجتماعی» ضمن انتقاد از موضع دانشمندان علوم طبیعی، که روش‌های به‌کاررفته در علوم اجتماعی را غیر علمی می‌دانند، می‌گوید:

«... دانشمندان علوم اجتماعی که با این روش‌ها سروکار دارند، ظاهراً شرم دارند این نکته را — که درحقیقت علوم اجتماعی را از علوم طبیعی متمایز می‌سازد — ابراز کنند و آن این حقیقت است که: دانشجوی تحقیق‌کننده در کردار و رفتار انسان، خود، یک موجود انسانی عمل‌کننده در جامعه است. بنابراین، آن منبعی از معلومات را در اختیار خود دارد که در دسترس یک دانشجوی تحقیق‌کننده در پدیده‌های طبیعی نیست. دانشجوی مطالعه‌کننده درباره اتم، الکترون، میدان مغناطیسی، آنزیم، ژن و غیره، خود، هیچ‌یک از این چیزها نیست و هیچ تجربه فعلی و آنی از آنها ندارد، در حالی که دانشجوی مطالعه‌کننده درباره افکار و کردار انسانی، خود یک موجود انسانی متفکر و عمل‌کننده است که به مطالب زیادی درباره موضوع تحقیق خود پیش از آنکه تحقیق را شروع کند آگاهی دارد.^۱»

۶. تفاوت از لحاظ ماهیت مفاهیم: مجموعه مفاهیم به‌کارگرفته‌شده در علوم جدید به دو گروه متمایز طبقه‌بندی می‌شود:

الف) مفاهیم سنجیدنی،^۲ که به‌طور واضح و قطعی قابل تشخیص و تفکیک هستند و به صورت یک متغیر ناپیوسته‌اند و با مفهوم مخالف خود قابل جمع و اختلاط نیستند.

1. Ch. B., "Methodology of Economics and other Social Sciences" Fritz.

2. arithmemorphic

ب) مفاهیم جدلی^۱، که به‌طور واضح و روشن قابل تشخیص نیستند و با معیار اندازه‌گیری معینی سنجیده نمی‌شوند. این مفاهیم با مفهوم مخالف خود می‌توانند جمع شوند؛ مفاهیم فقر، دموکراسی و رفاه از این نوع مفاهیم‌اند. با توجه به تعاریف کش‌دار و غیر استاندارد که از مفاهیمی نظیر دموکراسی وجود دارد، این مفاهیم محل بحث و مناقشه‌اند و براساس سلايق مختلف تعاریف ویژه‌ای می‌یابند. به همین جهت، وضعیت یک کشور ممکن است در عین حال که از نوع دموکراتیک خوانده می‌شود، یک وضعیت غیر دموکراتیک نیز باشد.

گفته می‌شود، مفاهیم مربوط به علوم فیزیکی و طبیعی به‌طور کلی از نوع مفاهیم سنجیدنی هستند، لذا فرضیه‌های علمی در این رشته از علوم قابل آزمون عینی است و با تکرار آزمون می‌توان نتایج معینی را به صورت قواعد علمی ثابت به دست آورد؛ اما در مورد مفاهیم جدلی این وضعیت صادق نیست، زیرا قالب‌های کلاسیک منطقی اجازه نمی‌دهد پدیده‌ای را که ممکن است هم «X» و هم «no X» باشد یعنی دو موقعیت مخالف هم داشته باشد مورد آزمون عینی قرار داد. از آنجا که مفاهیم و پدیده‌های علوم اجتماعی را از نوع جدلی به شمار می‌آورند، بدیهی است که فرضیه‌های علوم اجتماعی در شرایط عادی در قالب منطق‌های نظری قابل تجزیه و تحلیل نیستند و نظریات مطرح‌شده در این علوم معمولاً مشروط و مقید به اوضاع و احوال زمانی و مکانی هستند و قطعیت کافی نخواهند داشت. البته علم اقتصاد با آنکه یکی از رشته‌های علوم اجتماعی به شمار می‌رود، وضعیت جداگانه‌ای دارد. به‌طوری که مفاهیم اقتصادی، بعضی کاملاً سنجیدنی و بعضی به صورت خام نوعی مفاهیم مباحثه‌ای به شمار می‌روند.^۲

نتیجه‌گیری و تحلیل

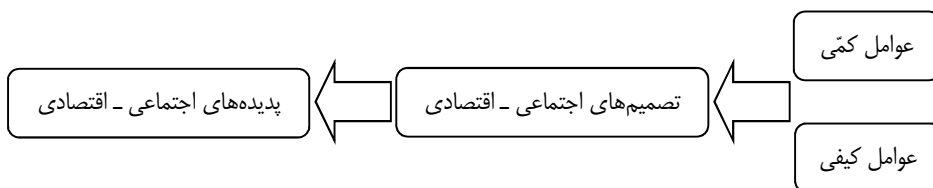
با توجه به ویژگی‌های پدیده‌های اجتماعی - اقتصادی، می‌توان چنین نتیجه گرفت که این نوع پدیده‌ها در اثر تصمیم‌های اجتماعی به وجود می‌آیند و هر تصمیم اجتماعی (و اقتصادی) خود تحت تأثیر عوامل زیادی اعم از عوامل کمی و کیفی قرار دارد.

1. dialectical

۲. ر.ک: ناظم‌ان، «از علم اقتصاد چه انتظار داریم؟»، مجموعه مقالات اقتصادی، ص ۱۲۴-۱۳۰.

به طور خلاصه فرآیند شکل‌گیری پدیده‌های اجتماعی و اقتصادی را می‌توان به شکل زیر

نشان داد:

نکته مهم در این نمودار آن است که پدیده اجتماعی (و اقتصادی) در اثر تصمیم‌های مختلف فردی و گروهی تحقق می‌یابند و در واقع تولید یک کالای مشترک محسوب می‌شوند که بسیاری از افراد و گروه‌ها و سازمان‌ها در شکل‌گیری آن نقش دارند، اما وقتی پدیده‌ای شکل می‌گیرد، خود به یک عامل مادی تبدیل می‌شود و وقوع پدیده‌های دیگر را شدت می‌بخشد.

نکته مهم دیگر آن است که هرچه فضای انتخاب وسیع‌تر باشد تصمیم‌های اجتماعی و اقتصادی دقیق‌تر خواهد بود و از این طریق می‌توان از وقوع پدیده‌های منفی و غیر مفید اجتناب کرد. بدیهی است که آموزش و تحقیق در این باره آثار مفیدی در تصمیم‌گیری‌های دقیق خواهند داشت، اما هرچه فضای انتخاب بسته‌تر باشد، تصمیم‌ها در اثر عوامل اجباری اتخاذ می‌شوند و در نتیجه، فضای ارزشی جامعه محدودتر خواهد شد.

با توجه به آنچه گذشت، موضوع بررسی‌های اجتماعی، اقتصادی و تحلیل و تبیین واقعیت‌های عینی، پیچیده و دارای ابعاد مختلف است و محقق در این رشته از علوم به دنبال کشف حقیقت از جهت متغیرهای مهم تأثیرگذار است.

مطالعه این فرآیندها کاملاً مبتنی بر شناخت واقعیت از نظر اندازه و جهت تأثیرگذاری متغیرها، اعم از متغیرهای مادی یا کیفی و ارزشی، بر شکل‌گیری پدیده‌ها است.

نتیجه مهم در اینجا آن است که پدیده‌های اجتماعی (و اقتصادی) واقعیتی سیال و انعطاف‌پذیر دارند و به همین دلیل شناخت ماهیت یک پدیده را در یک دوره، نمی‌توان به دوره‌ای دیگر تعمیم داد؛ زیرا، چنان که اشاره شد، این نوع پدیده‌ها در سایه عوامل گوناگون کمی و کیفی شکل می‌گیرند و با توجه به تأثیرگذاری این عوامل مختلف، نظریات علمی در علوم اجتماعی - اقتصادی دارای ویژگی‌هایی است که در فصل اول مورد بحث قرار می‌گیرد.

